

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ**

Кафедра політології та публічного управління

На правах рукопису

НАЗРУК ОЛЕКСАНДР БОРИСОВИЧ

**ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ В РЕЛІГІЙНІЙ
СФЕРІ У 2014-2023 РР.**

Спеціальність 281 «Публічне управління та адміністрування»

Освітньо-професійна програма «Державна служба»

Робота на здобуття освітнього ступеня «магістр»

Науковий керівник:

Надюк Зіновій Олександрович,

доктор наук з державного

управління, доцент

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол №

засідання кафедри політології

та публічного управління

від _____ 2024 р.

Завідувач кафедри

(_____) В. Бусленко

ЛУЦЬК – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ	
ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ В РЕЛІГІЙНІЙ	
СФЕРІ	
1.1. Сфера релігії як об'єкт державної політики.....	6
1.2. Ступінь наукової розробленості проблеми.....	18
РОЗДІЛ 2. ПРАВОВА БАЗА ТА ІНСТИТУЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ	
ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ В РЕЛІГІЙНІЙ СФЕРІ.....	
2.1. Нормативно-правова база регулювання державно-церковних відносин	23
2.2. Інституційний механізм державного управління в сфері релігії	21
2.2. Інституційний механізм державного управління в сфері релігії	25
РОЗДІЛ 3. ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПРОБЛЕМИ	
ФОРМУВАННЯ Й РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ	
УКРАЇНИ У СФЕРІ РЕЛІГІЇ ТА ЦЕРКВИ.....	
3.1. Проблемні питання реалізації державної політики у сфері релігії та церкви.....	34
3.2. Шляхи оптимізації відносин між державою та церквою	42
ВИСНОВКИ.....	52
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	55

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Суспільно-політичні процеси в світі характеризуються модернізацією, глобалізаційними зрушеннями, поляризацією суспільства а також культурним розмаїттям. Вони безсумнівно потребують переосмислення в аспекті панівного уявлення щодо протиставлення світського та релігійного життя, взаємовідносин церкви й держави, яке склалося у свідомості значної кількості людей пострадянського простору та України, зокрема, як результат цілеспрямованих послідовних дій радянської влади по впровадженню цінностей атеїзму.

Не дивлячись на той момент, що церква та організації релігійного спрямування в Україні є відокремленими від держави, церква все ж залишається активним суб'єктом суспільних відносин а також учасником правовідносин у тих випадках, коли це передбачається національним законодавством. Будь-яка держава не може відсторонитись від справ, які пов'язуються з реалізацією права на свободу віросповідання. По-перше, держава має забезпечити реалізацію даного конституційного права особи і створити для цього сприятливі умови, по-друге, держава покликана охороняти а також захищати дане конституційне право від всяких протиправних посягань чи обмежень. Щоб всі ці вимоги були виконані держава повинна сформувати та реалізовувати власну адаптовану до реалей політику у сфері релігії та церкви.

Разом з тим, сам процес формування а також реалізації політики держави в окресленій сфері стикається з багатьма проблемами, які є притаманними як державам Європи, так і Україні. Це говорить про те, що діючі в світових державах моделі відносин держави та церкви залишаються в процесі трансформації. Вони змінюються, оновлюються та

еволюціонують.

Характер взаємовідносини між суспільством та релігійними структурами, які на рівні інституцій проявляються через взаємовідносини між політичними партіями, державою, органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями, з одного боку та церквою разом з іншими релігійними організаціями – з другого, а також їх формування й трансформація залишаються одними з найважливіших актуальних проблем як з метою осмислення та істотного вдосконалення політичної практики сучасних країн, так і щоб здійснювати подальше наукове обґрунтування різних рефлексій, так як дані відносини істотним чином визначають напрям розвитку всіх соціально-політичних процесів у державі.

Об'єкт дослідження – державна політика як цілеспрямована діяльність органів державної влади для вирішення суспільних проблем.

Предмет дослідження – державна політика України в релігійній сфері.

Мета і завдання дослідження. *Мета* магістерської роботи полягає у концептуалізації базових параметрів державної політики України у релігійній сфері через обґрунтування ефективної моделі співпраці владних інституцій та інститутів громадянського суспільства в сфері суспільно-релігійних відносин.

Основними *завданнями*, розв'язанню яких присвячена дана робота, є наступні:

- визначити основні теоретико-методологічні підходи до аналізу державної політики України в релігійній сфері;
- визначити стан нормативно-правового регулювання відносин держави та церкви;
- дослідити загальні тенденції та проблеми формування та реалізації державної політики України у релігійній сфері;
- концептуалізувати шляхи оптимізації політики держави по відношенню до релігії та церкви.

Методологія дослідження. Методологічну основу магістерської роботи складають принципи, підходи, загальнонаукові та інші методи пізнання та організації наукового дослідження. Зокрема, в роботі при аналізі нормативно-правової бази використовувався структурно-функціональний підхід. За його допомогою визначалося роль органів та установ виконавчої влади в реалізації політики держави щодо релігії та церкви. За допомогою порівняльного підходу нами визначалися зміни політики держави по відношенню до релігійних організацій в різний історичний період. В магістерській роботі також використовувався системний метод. Він дозволив комплексно дослідити державну політику з врахуванням специфіки релігійної ситуації в областях, змін нормативно-правової бази, що регулює державну політику в релігійній сфері, досвіду діяльності відповідних управлінських структур тощо.

Наукова новизна результатів дослідження зумовлена постановкою проблеми, комплексним аналізом державної політики в сфері релігії, запровадженням до наукового обігу нових документів та матеріалів.

Структура дослідження. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів (шість підрозділів), висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дослідження становить 60 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ В РЕЛІГІЙНІЙ СФЕРІ

1.1. Сфера релігії як об'єкт державної політики

Відносини держави і церкви в кожній з держав мають свою специфіку, що визначається географічним розташуванням держави, історичними та культурними традиціями, рівнем клерикалізації суспільства. Проте роль держави у цих взаємовідносинах є різною. Якщо говорити про церковно-державні відносини в Україні, то більшість фахівців виділяють декілька базових моделей, які функціонували впродовж тисячоліття аж від періоду хрещення України-Русі:

1) Модель Київської Русі – симфонія між церквою та державою, позитивне сприйняття державою поширення християнства, наділення церкви юрисдикцією правового характеру, бажання держави звільнити церкву від залежності від Візантії;

2) Козацько-могилянська модель. Тоді започатковувалася співпраця військового керівництва Січі з православною церквою, обговорювався її військовий захист і підтримка у вигляді матеріальної допомоги;

3) Модель періоду державного будівництва в 1917-1919 рр. як форма постійного втручання влади держави в церковні справи. Радянська влада думала знищити церкву як інституцію і релігію взагалі;

4) Радянська модель – закріплення на законодавчому рівні принципу відокремлення церкви від держави, сприйняття церкви та релігії як супротивника, войовничий атеїзм, насильство та беззаконня, формальне декларування свободи совісті;

5) Пострадянська, модель транзитивної кооперації – політизація церкви та релігійних організацій на фоні певної сакралізації політики, що спричиняє напруженість та конфліктність у суспільстві.

Держава і церква перебувають у постійному зв'язку на різних рівнях. На теоретичному рівні самі відносини між церквою та державою мають характер суспільних та міжінституційних, так як поняття «відносини» вказує на сукупність різних зв'язків, які виникають між ними та характеризують державну суспільну взаємодію яка є цілісністю. Тобто, відносини держави і церкви – «це сукупність форм суспільно-політичних, економічних, правових та моральних нормативних зав'язків між двома інституціями – державою та інституційними утвореннями релігійного характеру, які склалися в соціально-політичному процесі, є динамічними, регламентуються та регулюються конституційно-законодавчими актами, загальнолюдськими, демократичними і моральними принципами, традиційно усталеними для конкретної країни звичаями» [29, с. 12].

Українська дослідниця О. Мелехова слушно зауважила, що «сфера релігії як сфера суспільного життя є особливим об'єктом державної політики, оскільки пов'язана лише з практичними аспектами релігійних відносин, релігійної діяльності та створення релігійних організацій» [21, с. 12]. Вона виділяє три базові складові в моделі державної політики в релігійній сфері: правову базу, теоретико-ідеологічну базу, організаційні управлінські структури.

В державному управлінні відносини між державою та церквою набувають інституалізованих, унормованих форм, що передбачає визначення об'єкта та предмета цих відносин. В теорії державного управління об'єктами політики визначаються практично всі явища суспільного життя, на які спрямовується діяльність політичних суб'єктів. Наприклад, до них можемо віднести як елементи економічної, політичної а також соціальної й духовної підсистем суспільства [32, с. 25]. Проте

основним суб'єктом формування політики держави є саме держава. Під державною політикою розуміємо «дії системи органів державної влади згідно з визначеними цілями, напрямками, принципами для розв'язування сукупності взаємопов'язаних проблем у певній сфері суспільної діяльності» [11, с. 144]. В Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» [38] (далі – профільний Закон) визначається політика держави в даній сфері як «державна політика щодо релігій і церкви» та як «державна політика у сфері релігії». Звідси виходить, що об'єктами такого виду політики держави в законодавстві визначено саме релігію та церкву, та сферу релігії.

Виникає питання: чим відрізняються вказані об'єкти, і які з вищеперерахованих є найбільш відповідним об'єктом політики нашої держави. Це стає досить актуальною теоретичною та методологічною проблемою. Її вирішення вимагає дослідити структури даних об'єктів та встановити особливості того як справляє управлінський вплив держави на безпосередньо елементи даної структури. Звернемося спочатку до суті самого поняття «релігія». В цьому аспекті варто зауважити, що сьогодні є відсутнім загальноприйняте розуміння вихідних положень та його базових характеристик. Більшість вчених визнають релігію як суспільний феномен, що має водночас як індивідуальний, так і прояв колективний й виконує при цьому цілу низку функцій соціального характеру. З даного приводу вчений-релігієзнавець А. Колодний зазначає, що «багатоманітність типів, форм і функцій релігії, як історичних, так і сучасних, робить практично неможливим коротке і однозначне її визначення. Тільки в релігієзнавстві їх більше трьохсот» [17, с. 34]. Здійснюючи спроби визначитися щодо природи релігії вчені найбільш часто звертаються до латинського слова «religare» що означає зв'язувати, пов'язувати. Перевага при цьому надається його етимології. Відповідно релігія стає засобом зв'язку людини з Богом та служінні йому.

Якщо ж аналізуватимемо структуру релігії, то в релігієзнавстві прийнято виокремлювати від трьох до п'яти структурних складових. Передусім це релігійні погляди, релігійна доктрина, релігійні відносини, релігійна свідомість, релігійні почуття, релігійна діяльність, релігійні організації тощо. Всі ці елементи взаємопов'язані. Зокрема, релігієзнавець В. Явір до релігійної структури включив релігійну діяльність, релігійну свідомість, релігійні відносини, релігійні організації [51, с. 18]. Інший вчений, А. Колодний виокремлює в структурі релігії дві основні сфери або сторони. Це духовна (релігійна психологія, релігійна свідомість) а також практичну (культува (релігійна) діяльність, релігійні відносини, релігійні організації) [17, с. 21].

Щодо поняття «сфера релігії», то воно не має одного трактування й теоретичного обґрунтування. Разом з тим в філософії маємо досить значну кількість визначень щодо поняття «сфера суспільного життя» чи «сфера суспільної життєдіяльності». В загалі вони всі зводяться до тієї думки, що такі сфери є великими, стійкими, відносно самостійними підсистемами людської діяльності. Традиційно прийнято виділяти чотири базові сфери суспільного життя: економічну, соціальну, політичну і зокрема духовну. У структурі духовної сфери суспільного життя, на різних етапах розвитку виділяють такі підсистеми (елементи): науку, мистецтво, ідеологію, релігію, освіту, виховання.

Що ж стосується державного управління, то галузями та сферами суспільного життя прийнято розмежовувати основні напрями або сфери та види (галузі) суспільної діяльності. Це розмежування базується на інтегруванні об'єктивних потреб груп та їх інтересів як людської спільноти. Ситуативні а також історико-конкретні комбінації між названими групами потреб й інтересів синтезовані у конкретні сфери. Серед них виділимо політичну, економічну, соціальну, гуманітарну, міжетнічну та ін. Проблемні ж і локальні «стики» між ними виокремлені в галузі суспільної

життєдіяльності людей (природокористування, виробництво, сільське господарство, екологія, торгівля та ін.). Таким чином, сферу релігії варто розуміти як складову стійкої і водночас великої та відносно самостійної сфери духовного життя суспільства, її підсистему (елемент).

В той же час сфера релігій розглядається як певний напрям суспільного життя. Він виділяється у відповідності до загального розмежування базових напрямів (сфер) а також видів (галузей) суспільної діяльності.

Якщо візьмемо визначення об'єкту політики, то сферу релігії, як елементу духовної сфери життя суспільства, можна віднести до об'єкта політики. Окрім того, у відповідності до трактування державної політики релігійна сфера як сфера певного суспільного життя може розглядатися власне як об'єкт саме державної політики. Якщо взяти за основу зазначене, то було б доцільним по відношенню до державної політики вживати поняття «сфера релігії» при цьому трактуючи релігію як сферу життя суспільного, ніж керуватися поняттям «релігія» безпосередньо, так як воно є категорією релігієзнавчою та відноситься до суто релігієзнавчого смислового наповнення даного терміну (пов'язується з його етимологією з наголосом на зв'язок людини з Богом та служінні йому). В другому випадку фактично не йдеться про управлінський вплив держави і вживати поняття «релігія» безпосередньо є досить некоректно.

Отже, можемо зробити підсумок, що поняття «сфера релігії» більш коректне для визначення об'єкта державної політики, ніж поняття «релігія». Так як управлінський вплив держави повинен бути побудований на чіткому й визначеному зв'язку між суб'єктом, який здійснює управлінський вплив (в даному випадку держава), та тим об'єктом, на який справляється певний вплив (сфера релігії), то варто визначити які конкретні аспекти сфери релігії та яким чином держава здійснює управлінський вплив та наскільки даний вплив може бути обмежений у зв'язку із специфікою самого поняття

«релігія». Задля цього нам варто проаналізувати безпосередньо структуру сфери релігії, так як в науковому світі маємо різні бачення структури різних сфер суспільного життя.

В теорії державного управління визначається, що сфери суспільного життя мають схожу типovu за своїми характеристиками структуру. До неї входять наступні складові елементи:

1) погляди (ідеї), що які люди виробляють під час реалізації власних потреб, інтересів та цілей;

2) відносини (взаємодії) різних людей стосовно потреб, поєднання інтересів, цілей в певній сфері життєдіяльності;

3) установи (інститути). Їх створюють люди щоб найбільш ефективно реалізувати ці потреби, а також інтереси та цілі [11, с. 692].

Якщо розглянути концепцію соціолога М. Бабія, то він подає дещо іншу картину структурних елементів. Серед них віділяє суспільний суб'єкт; його види діяльності; суспільні відносини. Він звертає також увагу на те, що провідним компонентом виступає саме діяльність [2, с. 17]. Як бачимо, що в структуру сфер суспільного життя в даному випадку не включені види діяльності людей, що спрямовуються на задоволення суспільних потреб.

Сфера релігії, як одна з сфер суспільного життя залишається складним об'єктом державної політики, який потребує регулювання в силу істотного впливу на державу. Базовими структурними елементами сфери релігії є релігійна діяльність, релігійна свідомість, релігійні відносини, релігійні організації. З огляду на зазначене, дослідження сфери релігії як об'єкту державної політики, варто будувати аналізуючи напрацювання як державного управління, соціології релігії, так і філософії, релігієзнавства.

Першою складовою сфери релігії є релігійна свідомість. Вона за визначенням є «способом відношення віруючого до світу через систему поглядів і почуттів, смисл і значення яких становить віра в надприродне» [17, с. 13]. Швидше за все вплив управлінського механізму держави не

повинен поширюватися на релігійну свідомість. Це виходить з того, що погляди й почуття, віра в нераціональне, духовне залишається сферою власного вибору людини та не може залежати від волі держави. Таким чином, релігійна свідомість, є складовою сфери релігії, яка в свою чергу є об'єктом державної політики. При цьому релігійна свідомість не перебуває під управлінським впливом держави.

Ще однією складовою сфери релігії залишаються суспільні суб'єкти чи інститути. Вони створюють щоб ефективно реалізовувалися потреби, інтереси, цілі в сфері релігії. Щоб задовольнити релігійні потреби громадяни України володіють правом створити релігійні організації – свого роду інституціоналізовані об'єднання віруючих, які можуть водночас виступати саме як суб'єкти державної політики. Це ґрунтується на тому, що саме з ними держава уповноважена через свої органи вступати у відносини реалізуючи свою політику. Тобто на релігійні організації буде спрямований управлінський вплив держави.

Слід відмітити, що чинне законодавство України не надає визначення поняття «релігійна організація», установлюючи ст. 7 профільного Закону лише перелік видів таких утворень, мету, відповідно до якої вони створюються, та правові основи їхньої діяльності.

Зокрема до релігійних організацій в Україні відносять релігійні громади а також центри й управління, релігійні братства, сюди віднесемо монастирі, товариства місіонерські (місії), навчальні заклади духовного типу, об'єднання, які складаються з вищезазначених релігійних організацій [38]. Якщо проаналізувати українське законодавство, то термін «релігійна організація» прийнято вважати збірним поняттям, і він об'єднує різні за функцією реалізації релігійної діяльності організації. Відмітимо, що мета виникнення таких організацій також не чітко прописана. Вона швидше за все є спільною для всіх метою задовольнити релігійні потреби громадян поширювати й сповідувати віру.

В соціології релігії прийнято виокремлювати дві сторони структури релігії (сторони або сфери) – духовну і практичну []. Вони тісно взаємопов'язані між собою та загалом формують цілісний комплекс. Зазначений підхід можна вважати доцільним безпосередньо в державному управлінні коли ми розглядаємо різні структури сфери релігії. У відповідності до нього формування релігійних організацій поєднує як духовні так і практичні аспекти. Духовні ж аспекти виникнення організацій релігійного типу пов'язане тісно з необхідністю задоволення релігійних потреб (щоб сповідувати й поширювати віру) та не можуть бути предметом правового регулювання. Також вони не можуть бути об'єктом державної політики, так як їх розглядаємо як основу для поєднання віруючих за віросповідним та віро повчальним принципами.

Коли ж ми розглянемо практичні аспекти створення релігійних організацій, то вони регулюються чинним законодавством. Вони ґрунтуються на тому, що визнаються юридичними особами (ст. 13 профільного Закону). Юридичні ж особи є саме сферою управлінського впливу держави. Тому саме вони складатимуть об'єкт державної політики.

Зазначимо, що коли законом релігійні організації наділяються статусом юридичної особи, то релігійні об'єднання, що загалом складаються з даних організацій, закон не надає такого статусу. В результаті цього, зокрема, є й те, що церква як інституційне об'єднання віруючих, у відповідності до українського законодавства не розглядається як вид релігійної організації і їй не надається статус юридичної особи.

Статус юридичної особи, який визначається законодавством дозволяє регулювати й інші питання діяльності релігійних організацій. Зокрема, створення й припинення їх діяльності, стан майна, питання власності, проведення церемоній а також обрядів. Сюди віднесемо добродійну та культурно-освітню діяльність, контакти на міжнародному рівні, господарська й виробнича діяльність тощо.

Об'єктом державної політики також є третя складова сфери релігії яка визначена як релігійна діяльність. Вона є фактично основною категорією соціології релігії і характеризується релігійно-регламентованою практично-духовною активністю віруючих, їх спільнот а також релігійних інститутів. Вона поділяється на позакультову та культову. Культова діяльність є сукупністю релігійних дій, які пов'язані із відношенням до надприродного (богослужіння, молитви, таїнства, ритуальні, обрядові дії, свята тощо) [39, с. 95]. Якщо брати до уваги вищезгаданий принцип соціології, то в релігії культова діяльність має не лише духовні а й практичні аспекти. Напевно, що державні органи не можуть впливати на духовні аспекти як безпосередній зміст культової діяльності. Така діяльність є своєрідною матеріалізацією й «опредмеченням» релігійного віровчення. Проте предметом правового регулювання залишаються практичні аспекти культової діяльності.

Зокрема, сам порядок проведення богослужінь, церемонії та процесій, релігійних обрядів, не має суперечити ст. 21 профільного Закону. Культова ж діяльність також може обмежуватися законодавством у тому випадку, якщо під замість проповідування релігійних віровчень та виконання релігійних обрядів здійснюється посягання безпосередньо на здоров'я людей чи дані дії є пов'язаними з статевою розпустою. Така протиправна діяльність може бути визнана злочином так як підпадає під ст. 181 Кримінального кодексу України [19]. Позакультовою діяльністю визначаємо «сукупність релігійно зумовлених дій віруючих, релігійних інститутів, спрямованих на задоволення духовних та практичних потреб функціонування релігійних організацій» [21, с. 19]. Така діяльність ділиться

- 1) на духовну сферу. Йдеться про продукування релігійних ідей, богословське та теологічне обґрунтування, інтерпретація, система тизацію;
- 2) практичну сферу – сюди відноситься пропаганда, поширення релігійних ідей (через радіо, пресу, телебачення), місіонерство,

виготовлення предметів релігійного культу, добродійна, релігійно-освітня, виховна, діяльність управлінського типу в релігійних інституціях [39, с. 95].

На духовну складову позакультової діяльності як і до культової діяльності держава не може здійснювати управлінський вплив. Проте практична складова залишається предметом регулювання права та відповідно регламентована законодавством держави. Вона здійснюється організаціями релігійного типу на загальних підставах в визначеному законом порядку. Зокрема, релігійним організаціям надано право

- використовувати разом з громадськими об'єднаннями засоби масової інформації (це прописано в ст. 5 профільного Закону);
- засновувати поліграфічні, видавничі, реставраційні та будівельні, сільськогосподарські й інші підприємства (ст. 19);
- приймати на постійну роботу громадян, на котрих поширюється законодавство про працю, державне загальнообов'язкове соціальне страхування, оподаткування (ст. 25–26) [38].

Відмітимо, що специфікою діяльності релігійних організацій залишається те, що вони не можуть виконувати державних функцій (ст. 5). Проте в деяких країнах релігійні організації виконують повноваження по реєстрації актів громадського стану (смерті, народження, шлюбу). Вітчизняним законодавством України не допускається вказане. Варто зауважити, що держава також не уповноважена втручатися у внутрішню діяльність (їх справи) релігійних організацій. Так згідно статті 5 профільного Закону «держава бере до відома і поважає традиції та внутрішні настанови релігійних організацій, якщо вони не суперечать чинному законодавству». Проте під час реєстрації документів статутного характеру релігійні організації у відповідності зі ст. 12 Закону повинні задекларувати окремі управлінські питання внутрішнього характеру.

Управлінська внутрішня діяльність організації релігійного типу може бути названа об'єктом державної політики в тій частині, де необхідно її

привести у відповідність чинному законодавству. Тобто вона не повинна суперечити цьому законодавству а також контролю держави за дотриманням організацією релігійного типу задекларованих нею норм статуту.

Четвертою складовою структурних сфер релігії як конкретного об'єкта політики держави визначаються релігійні відносини. Вони характеризуються процесом взаємозв'язку і одночасно взаємодії різних взаємопов'язаних суб'єктів (віруючих, священнослужителів і безпосередньо релігійні організації) як позакультової так і культової діяльності а також безпосередньо їхні відносини. Самі ж релігійні відносини залишаються специфічним видом або скоріше формою суспільних відносин. Їх структурно можна поділити на позакультові, культові, внутрішні церковні а також міжконфесійні [39, с. 59]. Такі релігійні відносини набувають, як правило, різних форм.

Прийнято виділяти наступні форми:

1) релігійні почуття спільноти які є спільними. Вони ґрунтуються на ідеях а також на приписах, які встановлюють відносини між віруючими конкретної конфесії а також на культових діях які є спільними);

2) конкуруючі форми (йдеться про віруючих, які входять до різних конфесій а також церков, які ведуть постійні змагання між собою («варвари», та «елліни», «вірні» та «невірні», «християни» та «язичники» тощо));

3) толерантні форми (тут ми говоримо про те, що віруючі різних конфесій та церков визнають між собою взаємні праві на відмінності у формі віросповіданні а також культурі);

4) нерелігійні (сама людина цілком скажімо не сприймає релігійних настанов, проте ставлення до віруючих, релігійних переконань та церкви є толерантним);

5) атеїстичні (вони базуються на свідомості антирелігійного характеру, які супроводжуються недоброзичливим, а інколи й агресивним ставленням до самої релігії а також віруючих й їхніх об'єднань і безпосередньо церковних установ) [41, с. 63]. Якщо переважають ті чи інші форми релігійних відносин та певна релігійна свідомість, то це фактично є визначенням й ступеня демократизації та толерантності в суспільстві, відсутності чи присутності в ньому специфічної напруженості, яка пов'язана з релігійними та церковними справами [46, с. 22].

Держава не може вплинути на духовні аспекти відносин в релігійній сфері, які, в основному, визначені конкретними внутрішніми настановами самих релігійних організацій. Так, у відповідності до церковних канонів й соборних настанов суперечки внутрішньоцерковного характеру не мають виноситися на суд громади. Самим предметом розгляду суду можуть бути суперечності між конфесіями. Такі суперечності не повинні стосуватися різних питань самого віровчення [28, с. 16-18]. Якщо говорити про безпосередньо практичний аспект відносин в релігійній сфері, то вони залишаються конкретизованими через настанови внутрішні релігійних організацій. Їх зовнішній прояв проявляється в тому, що вони підпадатимуть під регулювання права держави. Практичний вияв релігійних відносин інколи може набувати деструктивних форм (йдеться про міжконфесійні конфлікти чи відносини, які мають вияв в різному поширенні релігійних ідей, які покликані пропагувати ворожість та нетерпимість на релігійному ґрунті, екстремізм в релігійній сфері).

Тому держава через норми законодавства хотіла б встановити порядок й межі свого впливу на дані відносини, які (межі і порядок) походять від завдань і функцій держави. Так, в ст. 5 профільного Закону визначено, що релігійна організація «не має втручатися в діяльність інших релігійних організацій, у будь-якій формі проповідувати ворожнечу, нетерпимість до невіруючих і віруючих інших віросповідань. Гарантується

захист прав і законних інтересів релігійних організацій, сприяння встановленню відносин взаємної релігійної і світоглядної терпимості й поваги між громадянами, які сповідують або не сповідують релігію, між віруючими різних віросповідань та їх релігійними організаціями» [38].

1.2. Ступінь наукової розробленості проблеми

Проблематиці державної політики в релігійній сфері присвячена невелика кількість наукових праць. Ряд статей присв'ячена інституційним механізмам управління держави в сфері релігії, а також їх змін починаючи з 2014 року по теперішній час. Особлива увага в них приділена врегулюванню відносин між релігійними організаціями та органами державної влади в контексті реалізації стратегічних цілей державної політики по реалізації одного з життєво важливих прав людини – релігійної свободи. В статтях М. Палінчака [29; 30] розкриваються інструменти та методи формування толерантного релігійного середовища як однієї з важливих цілей політики держави. Вказується на необхідність забезпечити права різних етнічних та конфесійних груп, запобігання ворожнечі між релігійними організаціями серед населення, особливо у суспільстві полікультурному. Проаналізовано вплив зовнішніх а також внутрішніх факторів на стан відносин між міжконфесіями, їх важливу роль при формуванні політики держави в релігійній сфері та їх пріоритетні завдання. Релігію розглядається в основному як адміністративна категорія, визначені основні напрями політики держави на сучасному етапі. В аналітичній записці Національного інституту стратегічних досліджень [8] аналізується діяльність Державної служби з питань етнічної політики і свободи совісті а також інших державних органів.

В роботі В.Дроздова на основі аналізування нормативних документів та звітів органів державної влади, оцінок експертів,

досліджень соціологічних служб, матеріалів ЗМІ, зроблено аналіз релігійної ситуації в Україні на даному етапі та актуалізовано проблеми державної релігійної політики. Автор також запропонував шляхи удосконалення моделей та методів державного управління в сфері релігії, різні форми налагодження взаємодії держави а також релігійних організацій для оптимального розвитку громадянського суспільства в Україні [9].

Важливим в роботі стало посилання на дослідження Т.Климчука [16], сайту Державної служби України з етнополітики та свободи слова [7], О. Бортнікова [4]. Там здійснюється постійний моніторинг релігійної ситуації в Україні. Зокрема здійснюється соціологічний моніторинг тенденцій та стану а також розвитку релігійності українського суспільства, рівні довіри суспільства до Церкви як соціального інституту, а також рівня громадської думки по відношенню до ролі релігії та Церкви в житті держави, управлінських аспектів державно-конфесійних, міжцерковних, відносин.

О.Бортнік зробив перше дослідження рівнів та особливостей релігійності українських громадян, їхнє бачення ролі релігії та Церкви в житті держави. Відмітимо, що соціологічна служба Центру Разумкова постійно здійснює як загальні, так і тематичні дослідження із проблем які зазначаються. Останнє загальнонаціональне дослідження проводилося службою соціологічною Центру Разумкова в листопаді 2023 р. за підтримки Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні. При цьому вибірка репрезентувала доросле населення територій України, котрі перебувають під постійним контролем структур державної влади України. Опитування не здійснювалося на територіях тимчасово окупованих та на територіях, де йдуть бойові дії.

Ряд дослідників, зокрема Ю.Кальниш [14], окрім питань, що вже постійно ставилися в процесі моніторингу, значну увагу приділив оцінці громадянами того, як Церква повинна реагувати на проблеми та виклики

сучасності (зокрема, її діяльності в умовах агресії росії проти України), уявленням українських громадян щодо ролі та значення соціального служіння релігійних організацій, мотиваційної складової релігійних практик.

Необхідно також звернути увагу дисертацію В. Яценка «Еволюція державно-церковних відносин в Україні». Її автор став одним із перших в українській науці, хто сформулював визначення поняття «державно-церковні відносини». Погоджуємося з дефініцією науковця та характеризуємо останні як взаємодію церковно-релігійних а також конституційних та правових норм, під впливом яких і формується релігійно-соціальна ситуація в Україні [52]. Застосовуючи поняття «державно-церковні відносини», розглядаємо їх «як сукупність суспільно-політичних, правових, моральних нормативних взаємозв'язків між двома суб'єктами – державою та інституційно оформленими адміністративними одиницями релігійного характеру (управління, конфесії, деномінації, братства)» [52, с. 45]. Дані відносини характеризуються динамічністю, хоча формуються в конкретних історичних умовах та безпосередньо регламентуються нормативними та законодавчими актами, та моральними і загальнолюдськими принципами. Яценко зауважує, що державно-церковні відносини мають фіксувати рівень взаємовпливу владних та релігійних організацій, рівень їхньої співпраці. Автор вважає, що варто чітко розмежувати поняття «державно-конфесійних» і «державно-церковних» відносин. Сутнісно вони є подібними, проте поняття «державно-конфесійних» відносин є ширшим за обсягом, так як власне розуміння «церкви» може співвідноситися виключно з християнськими релігійними організаціями. Тому в монографії вживається поняття «державно-церковні» відносини, так як саме християнство сьогодні є основним у релігійному просторі України.

Аналізу державної політики України в аспекті регулювання суспільних релігійних відносин присвятила статтю українська вчена Г. Музиченко [24; 25]. Вона визначила, що державно-церковні відносини мають характер міжінституціональних відносин, які в основному носять соціально-політичний характер маючи в кожную історичну добу свій контекст. Саму історію взаємин між державою та Церквою вона визначає добою Римської імперії. Відокремлення держави і церкви веде свій початок від доби Середньовіччя. В епоху Відродження з початком становлення громадянських суспільств почалися процеси секуляризації та набуття рис світських в суспільному житті. Г. Музиченко обґрунтовує чотири базові види (концепції) політики держави щодо врегулювання взаємовідносин держави та Церкви: політика, пов'язана з одержавлення Церкви та релігії; лівацькі анархічні погляди та дії; політика примирення в релігійному питанні; політика толерантності. Зазначається, що саме визначення національної моделі в кожній окремій країні є справою індивідуальною. На неї впливає досить багато чинників як зовнішніх так і внутрішніх впливів, а саме: правові традиції, погляди церковної а також світської влади, духовний а також моральний стан суспільства тощо.

У ряді робіт [22; 41; 43] досліджуються загальні тенденції щодо формування й реалізації політики держави у сфері релігії й церкви. Наголошується на тому, що держава має забезпечити реалізацію права особи на свободу віросповідання і створити для цього сприятливі умови. Держава має охороняти й всіляко захищати дане право особи від різних протиправних обмежень чи посягань. Акцентується увага на тому, що забезпечувати відповідні права особи і їх захист можна лише за наявності в державі виваженої політики в сфері церкви й релігії. Вчені доводять, що процес формування й реалізації державної політики у сфері релігії наштовхується на значну кількість проблем, що притаманні як державам Європи, так і всій Україні. З'ясовано, що окремі питання формування а

також реалізації державної політики по відношенню до церкви є суверенним правом держави.

Висновки до першого розділу. Таким чином з точки зору термінології назва «державна політика у сфері релігії» є більш вдалою, ніж назва «державна політика щодо релігії і церкви». В нашому випадку релігію в аспекті релігієзнавчому не варто вважати об'єктом державної політики. Об'єктом державної політики виступає сфера релігії як сфера суспільного життя. При цьому сфера релігії структурно складається з релігійної свідомості, релігійної діяльності, релігійних відносин і релігійних організацій.

РОЗДІЛ 2

ПРАВОВА БАЗА ТА ІНСТИТУЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ В РЕЛІГІЙНІЙ СФЕРІ

2.1. Нормативно-правова база регулювання державно-церковних відносин

Основне місце в законодавчих документах, що конкретизують політику держави стосовно самих відносин держави та церкви в нинішній Україні належить, Конституції України [18], законам України «Про громадянство України», «Про свободу совісті та релігійні організації» [38], «Про мови в Україні», «Про вищу освіту», «Про освіту», тощо. Варто зазначити, що дане законодавство узгоджується з нормами права міжнародного рівня, зокрема нормами Міжнародного пакту про громадянські та політичні права та Загальної декларації прав людини.

Основою законодавства України в сфері релігії є Конституція України (ст. 35) та Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. [38]. В даних документах визначені такі основні права й гарантії: право на світогляд та релігійну свободу. Це право включає «свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, вільно або індивідуально чи колективно відправляти релігійні культи та обряди, відправляти релігійні обряди» [18]. При цьому зазначається можливість обмежувати це право законом лише через захист здоров'я громадян, моральності населення, інтересів охорони громадського порядку або безпеки прав та свобод інших людей.

В Основному законі, зокрема, передбачено забезпечити рівноправність громадян при цьому незалежно від їх ставлення до релігії;

рівність перед законом усіх релігійних організацій; відокремлення релігійних організацій та церкви в Україні від держави. В Конституції закріплено відокремлення школи від церкви; неможливість визнання будь-якої релігії в державі основною. Якщо військова служба суперечить релігійним переконанням громадянина, то дозволено замінити її альтернативною (невійськовою).

Політику держави в релігійній сфері забезпечує Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» (1991 р.) [38]. В ньому знаходимо розділи, в яких регулюється статус релігійних організацій в Україні (Розділ II); розроблено положення, що визначає майновий стан релігійних організацій (розділ III); права громадян та релігійних організацій, які мають стосунок до свободи віросповідання (розділ IV). Закон регулює трудову діяльність в організаціях релігійних та їх підприємствах (розділ IV); регулює відносини між органами державної влади та релігійними організаціями (розділ V). Сучасна база законодавства в сфері релігії стосовна таких питань, що стосується запровадження військового капеланства, організаційних питань несення альтернативної служби в період мобілізації, організування душпастирства в закладах виконання покарань, ініціатив про спрощення реєстрування релігійних організацій, реформи релігійної освіти.

Закон передбачає положення щодо процедури визнання документів щодо вищої духовної освіти, наукових ступенів та звань, різних дозволів для створення дошкільних, вищих навчальних закладів, запровадження правового єдиного механізму, який врегульовує мирні масові заходи, регламентує порядок зміни громади релігійної в контексті підпорядкування тому чи іншому центру релігійному. Закон також враховує зміни до податкового кодексу, регулює використання ID-карток, параметри фотографування документів представниками релігійних організацій, змін до кримінального кодексу тощо.

2.2. Інституційний механізм державного управління в сфері релігії

Коли йдеться про інституційний механізм державного управління в справі релігії, то йдеться передусім про органи влади, які займаються реалізацією права на свободу віросповідання та світогляд. Згідно зі статтею 29 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (1991 р.) [38], вони включають Кабінет Міністрів як центральний орган виконавчої влади. Він покликаний забезпечувати формування й реалізацію політики держави в сфері релігії, органи прокуратури, органи місцевого самоврядування, базові органи виконавчої влади, місцеві органи виконавчої влади.

Варто відмітити, що з 2014 по 2021 рік спостерігаємо суттєві зміни в інституційному механізмі. Мова йде про зміну центрального органу виконавчої влади, що покликаний реалізувати політику держави у сфері релігії та забезпечувати реалізацію політики держави щодо релігій та церкви. Зокрема в 2011 році в структурі Міністерства культури України було утворено Департамент у справах релігій та національностей [4, с. 88]. Міністерство культури України від 02.11.2016 р. прийняло Положення, яке чітко окреслило структуру, функції, завдання, керівництво Департаменту а також його повноваження.

Безпосередньо за період діяльності Департаменту в справах релігій та національностей внесено зміни в законодавство в сфері свободи совісті; постійно проводяться наради, збори, зустрічі тощо з керівниками всіх структур в регіонах, які відповідають за повну реалізацію політики щодо релігійних організацій. Департамент ініціював велику кількість міжнародних зустрічей. Фахівці брали участь у розробці нормативно-правових актів, нових законів тощо.

12 червня 2019 року було утворено *Державну службу України з етнополітики та свободи совісті* [7]. Служба є центральним органом

виконавчої влади. Її діяльність спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра Кабінету Міністрів України. З того часу відповідний департамент припинив діяльність та повноваження. Це рішення було узгоджене в ході консультацій між Урядом і Українською Радою Церков та релігійних організацій. У відповідності до законодавства, діяльність утвореного центрального органу виконавчої влади сфокусовується й координується безпосередньо Кабінетом Міністрів України через Міністра культури та інформаційної політики. Державна служба України з етнополітики та свободи совісті (ДСЕС) покликана реалізувати державну політику в галузі як міжнаціональних відносин, релігії, так і захисту прав національних меншин в Україні. Служба вносить пропозиції по формуванню державної політики в даній сфері.

У сфері релігії функціями Служби залишається

- державний контроль за дотриманням законодавства щодо свободи совісті та релігійних організацій;
- участь у розробці проектів цільових державних програм;
- вивчення й аналіз різних проблем в розвитку суспільних процесів в галузі свободи совісті й віросповідання;
- взаємодіяти з місцевими та центральними органами виконавчої влади а також з органами місцевого самоврядування;
- встановлювати контакти та координаційні відносини з відповідними органами держав за кордоном;
- забезпечувати проведення експертизи релігійної різниці статутів релігійних організацій за прямою участю представників цих організацій, представників установ науки, релігієзнавців а також інших спеціалістів;
- реєструвати статuti релігійних центрів, місіонерських товариств (місій), монастирів, управлінь, релігійних братств та духовних навчальних закладів та релігійних організацій як осіб юридичних;

- збирати та аналізувати статистичну інформацію про кількість та види організацій релігійного спрямування в Україні, будівель культового характеру, споруд й іншого майна;
- офіційно погоджувати питання щодо можливості здійснювати проповідницьку чи іншу канонічну діяльність, здійснювати релігійні обряди;
- сприяти зміцненню розуміння між міжрелігійними організаціями різних конфесій, їх активну участь в міжнародних форумах, контактах ділового типу з міжнародними центрами релігії та релігійними організаціями з-за кордону;
- вжиття конкретних заходів по запобіганню проявам міжрелігійних та міжконфесійних конфліктів а також ворожнечі; моніторинг діяльності організацій релігійного типу тощо [7].

Відмітимо, що станом на сьогодні діє всього лише центральний апарат ДЕСС. Проте щоб реалізувати державну політику в регіонах варто створити представництва в областях. Сьогодні керівництво ДЕСС очолює О. Богдан.

Діяльність цього державного органу в 2020 році щодо реалізації політики держави в сфері релігії покликана:

- забезпечувати діалог з релігійними громадами щоб виявити проблеми та виробити конкретні шляхи їх вирішення в сфері свободи совісті;
- сприяти міжрелігійному та міжконфесійному діалогу;
- надавати реєстраційні послуги релігійним організаціям [15].

Якщо проаналізувати звіт ДЕСС за 2020 рік, то можна виділити наступні результати його діяльності в релігійній сфері:

- підготовлено й подано до МКІП різні зауваження й рекомендації по проекту Закону України «Про військове капеланство в Збройних Силах України». ЗС України» (реєстр. № 4148 від 23.09.2020). Його обговорено з

авторитетними капеланами військовими різних церков, що направили велику кількість капеланів до Збройних Сил (зокрема, Всесв. Український Союз Церков євангельських християн-баптистів, УПЦ, УГКЦ); організовано зустрічі з Українською Радою релігійних об'єднань (УРЦО) а також Українською Радою Церков і релігійних організацій (ВРЦіРО), а також низку двосторонніх зустрічей [22, с. 53].

ДЕСС фактично реалізує державну політику в сфері державно-конфесійних відносин та сприяє забезпеченню свободи совісті. МКІП та ДЕСС разом з предстоятелями великих християнських Церков зайняли позицію яка є спільною по збереженню здоров'я населення, забезпечуючи права на свободу свідомості та важливої суспільної діяльності релігійних організацій особливо в умовах загострення зовнішніх загроз.

ДЕСС проводить постійну роботу по створенню сайтів інтерактивного типу та організації міжконфесійних й міжрелігійних проєктів (зокрема в червні 2020 року DESS ініціював проєкт по створенню Нової бібліотеки Софії-Премудрості). При цьому започатковано серію онлайн-семінарів міжконфесійного типу «Джерела мудрості та єдність у різноманітті». Їх медіа-партнером стала Релігійно-інформаційна служба України (РІСУ). ДЕСС брав безпосередню участь в організації та проведенні 26 серпня 2020 р. зустрічі за участю дипломатів й представників декількох відомств по ситуації з Кримською єпархією УПЦ.

ДЕСС виступав також організатором різних проєктів. Насамперед, одним з важливих них є вебінар «Сергій Кримський і культурні стратегії», ХХ Міжнародна богословська конференція «Успенські читання» тощо.), дискусія «Моральна інфляція дня»; участь в експертній дискусії «Релігійні питання: релігійна свобода й окуповані території». Останній був організований аналітичним центром Українського Католицького Університету (офлайн та онлайн формати). ДЕЕС організувала також

міжнародний захід «Ecumenical Bilateral Діалоги: вчора і сьогодні» Всесвітня Рада Церков.

Керуючись Статутом ДЕСС розпочала прийом документів для реєстрації статутів управлінь, релігійних центрів, релігійних братств, місіонерських товариств (місій), монастирів, релігійних (духовних) освітніх закладів в тому числі установ та почала реєструвати релігійні організації як особи юридичні у відповідності до Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» та «Про свободу совісті та релігійні організації».

Відмітимо, що Мінцифри у 2021 році запропонувало запровадження єдиної національної електронної системи канонічної діяльності. Вона мала забезпечити різноманітні функції пошуку розширеного щоб проаналізувати наявну інформацію. Існувала також пропозиція щоб ініціювати роботу по створенню електронної системи кабінетів особистих з метою розглянути й затвердити статuti релігійних організацій та внести зміни до них. У тісній співпраці з Мінцифрою України розпочався аналіз різних потенційних можливостей реінжинірингу конкретних послуг, що надаються ДЕСС, та враховувалася необхідність внесення конкретних змін до нинішнього законодавства України [40].

Істотну роль в реалізації механізму інституційного державного управління сферою релігії покликані відігравати й інші органи влади та місцевого самоврядування. Станом на 2022 р. в Україні розпочали роботу вісім консультативних дорадчих об'єднань, які діють в системі вищих органів державної влади. Безпосередньо ми говоримо про

- Комісію по питаннях забезпечення реалізації прав релігійних організацій при Кабінеті Міністрів України;
- Громадську раду з питань співпраці з Церквами і релігійними організаціями при МОН України;

- Громадською радою з питань взаємодії з Українською радою церков і релігійних організацій при МОЗ України;
- Громадську раду по питаннях взаємодії з Українською радою церков і релігійних організацій при МЗС України;
- Раду у справах душпастирства при Міністерстві оборони України;
- Душпастирську раду духовної опіки в пенітенціарній системі;
- Комісію у справах релігій Громадської ради при Міністерстві культури України;
- Експертну раду у сфері свободи совісті та релігійних організацій при Міністерстві культури України [42].

Так, завданням Громадської ради з питань взаємодії з Церквами і релігійними організаціями стало створення належних організаційних та правових умов щоб реалізувати громадянами конституційні права на участь в управлінні справами держави, забезпечуючи відкритість Міністерства освіти і науки України, враховуючи громадську думку при підготовці й реалізації власних рішень, сприяючи гармонізації державно-конфесійних відносин в сфері освіти, повній свободі совісті. Постійний діалог з Церквами та релігійними організаціями сприяє більш ефективному використанню їх потенціалу в освітньому процесі. Важливою також є роль неурядових організацій під час налагодження державно-громадського партнерства сфері релігії.

Крім органів державної влади, велике значення в системі державного управління здійснюють громадські організації. Від ефективності їх діяльності залежить значною мірою розвиток громадянського суспільства в Україні. Провідну роль у релігійній сфері при цьому відіграють Українська Рада Релігійних Об'єднань (УРЦО), Українська Рада Церков та Релігійних Організацій (ВРЦіРО), Інститут Релігійної Свободи (ІВВ) [43, с. 6]. До об'єднань міжконфесійного типу, діяльність котрих має істотне значення в політиці держави належать також: Зустріч представників християнських

церков України; Всеукраїнське скликання; Рада мусульманських організацій; Рада євангельських протестантських церков України [45, с. 58].

Зокрема, ВРЦіРО є свого роду міжконфесійною інституцією, котра об'єднує зусилля релігій в духовному відродженні України, покликана координувати міжцерковний діалог як в Україні, так і безпосередньо за кордоном, бере активну участь в розробці проектів нормативних та правових актів щодо питань державних та конфесійних відносин, реалізації та проведення комплексних благодійних заходів. У 2022 році до складу ВРЦіРО увійшли 16 церков та релігійних організацій і ще одна міжцерковна організація, включно з греко-католицькою, православною, протестантською, євангельською церквами й мусульманськими та єврейськими релігійними об'єднаннями (ВРЦіРО, 2021). Організація представляла більше 90% всіх організацій релігійного спрямування в Україні. Основним завданням ВРЦіРО стало

- обговорення важливих питань релігійного життя а також підготовка пропозицій взаємоузгоджених по вдосконаленню діючого законодавства про свободу совісті й релігійні організації;

- об'єднування зусиль релігійних організацій щодо благодійної діяльності, активізація міжконфесійного взаєморозуміння й злагоди, покращення міжконфесійного взаєморозуміння й злагоди;

- активізування участі організацій релігійного спрямування в духовному відродженні України, зміцненні засад гуманістичного суспільства, проведення й організація конференцій, семінарів, зустрічей з питань духовності, дотримання й застосування в законодавстві про свободу совісті й релігійні організації, сприяння різному висвітленню в медіа релігійного життя в нашій державі [22, с. 53].

22 листопада 2017 року ВРЦіРО ухвалила Стратегію «Україна – наш спільний дім». В ньому знайшла відображення участь Церков й релігійних організацій в миротворчому процесі. В Стратегії визначено три головні

правила по відношенні до оточуючих: «Чути один одного! Розуміти один одного! Діяти разом!». ВРЦіРО загалом здійснює активну участь в житті громадському країни, постійно реагує на виклики суспільства публічними заявами, різними заходами, зокрема миротворчими. Конкретним прикладом цього є роль ВРЦіРО по захисту прав громадян на мирний протест в період ЄвроМайдану. В Раді Церков звертається особлива увага на необхідності встановлення справедливості в суспільстві, забезпеченні свободи віросповідання й інших фундаментальних прав людини, захисті суспільної моралі, роботи по боротьбі з корупцією, діяльності по забезпеченню належного соціального захисту малозабезпечених а також вразливих верств населення, проведення справедливих та прозорих виборів.

Українську раду релігійних об'єднань (УРРО), утворена 26 січня 2017 року [22, с. 54]. Вона виконує функції представницького міжконфесійного дорадчого органу, який діє на громадських засадах. До засновників Ради віднесемо Українську Апостольську Православну Церкву, Духовне управління мусульман України «Умма», Духовну асамблею Віри Бахаї, Асоціацію прогресивного іудаїзму України, Асоціацію синів та дочок рідного краю. Національну Українську Віру, Громадський Центр Свідомості Кришни в Україні, Українську Асоціацію Релігієзнавців.

Безпосередньо сам формат Ради включає відносно широке залучення зареєстрованих в Україні організацій релігійного типу до участі в суспільному житті держави, а також в динамічних процесах змін українського законодавства в сфері організації міжнародної співпраці, свободи совісті, релігійних організацій. Українська рада релігійних об'єднань також покликана змінити існуючий переки в розвитку державних та церковних відносин, коли специфіка роботи більшості державних міністерств та відомств з релігійними організаціями зводиться до співпраці з членами ВРЦіРО. Відповідно до Статуту, УРРО створена щоб об'єднати зусилля релігійних організацій в динамічному процесі українського

національного та духовного відродження, ведення й координації міжконфесійного діалогу як безпосередньо в Україні, так і за її межами, участі в розробці законопроектів та ін., положення про державні та церковні відносини й толерантність життя між релігійними організаціями, здійснення колективної й благодійної діяльності тощо.

Інститут релігійної свободи (ІРС) – є правозахисною громадською організацією, яка була заснована в 2001 році [17, с. 46]. Вона має неприбутковий статус і діє за рахунок добровільних пожертвувань а також договорів щодо співпраці з іншими організаціями, на неконфесійних й позапартійних засадах. Ціллю організації є захист а також сприяння релігійній свободі й іншим правам людини, діалогу між конфесіями й співпраці, розвиток державно-церковних взаємовідносин, зміцнення демократичних засад а також громадянського суспільства в Україні.

Щоб досягнути цих цілей Інститут релігійної свободи працює за такими напрямками:

- здійснює незалежний моніторинг ситуації в релігійній сфері в Україні, в тому числі на тимчасово окупованих територіях Криму та Донбасу; готує матеріали аналітичного характеру а також рекомендації для церков і релігійних організацій, для представників національних й місцевих органів влади;

- здійснює діяльність адвокаційного характеру в Україні а також на міжнародному рівні. Інститут релігійної свободи залишається членом правозахисної міжнародної коаліції «Партнерство за релігійну свободу» [14, с. 199].

РОЗДІЛ 3

ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ Й РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ У СФЕРІ РЕЛІГІЇ ТА ЦЕРКВИ

3.1. Проблемні питання реалізації державної політики у сфері релігії та церкви

Переживаючи наслідки минулого, Україна в часи незалежності зробила багато чого щоб забезпечити правовий статус церков. Одним з перших нормативно-правових актів України після здобуття незалежності став закон про свободу совісті та безпосереднє утворення Державного комітету у справах релігії [3, с. 11]. Даним законодавчим актом поклався початок глибокій перебудові державно-церковних відносин, в аспекті змін пріоритетів в даній сфері життя. На той час держава зробила вагомий крок назустріч церкві.

Наразі державна політика України спрямована на гармонізацію відносин між державою та церквою. Діяльність організацій релігійного спрямування прирівняна в правах з громадськими організаціями. Вирішуються також питання власності а також трудових відносин. Більше того, в законодавстві України про освіту визначено священнослужителів як суб'єктів навчального та виховного процесу поряд з діячами культури, науки, працівниками громадських та державних організацій, що повертає священство в середовище національної інтелігенції.

Сучасний етап розвитку взаємовідносин між державою та церквою в Україні вписується в європейські тенденції політизації релігії [13, с. 67]. Даний процес охоплює навіть такі релігійні деномінації, що досі були відсторонені від політики. Поза сумнівом, в демократичному суспільстві є

неприпустимо використовувати релігійні переконання щоб вести політичну агітацію. Проте перебування в тісних зв'язках зі світом, який дедалі більше політизується, не може залишати релігію на узбіччі суспільного життя. Навпаки, зараз в Україні релігія входить у всі сфери суспільства і користується навіть більшою за органи державної влади підтримкою з боку суспільства. Якщо проаналізуємо дані тривалого моніторингу, здійсненого Інститутом соціології НАН України від 1992 року Частка українців за національністю, які впродовж опитування заявили, що вірять у Бога (76,7% у 2013 р.), істотно вища, ніж у росіян (65,3%). В той же час серед українців помітними є певні відмінності щодо кількості віруючих за ознакою по територіям. Скажімо, на заході України частина віруючих є значно більшою (93,4%), ніж наприклад в центрі (73,4%), сході (71,4%) і особливо півдні (67,1%) [6]. В той же час при за останні 10 років швидке зростання рівня релігійності спостерігаємо саме в східних та південних областях. Проте воно було переважно формальним.

Державна політика ускладнена міжправославним розколом. Він здатен стимулювати прояви політичного розколу та зашкодити безпосередньо процесу суверенізації країни, тим самим ставиться під загрозу її національна безпека. На думку Г.Музиченко «Українська Православна церква втратила національно-церковну специфіку (принцип соборності, виборність на церковні посади, традицію участі мирян у церковній діяльності) й перетворилася в уніфікований територіальний підрозділ монопольної Російської церкви. Хоча загальною константою ідентичності залишився спільний православний обряд («набоженство»), збережений уніатами з його багатою конфесійною культурою, що поряд з мовою та ностальгічним національним міфом стало креативним фактором осмислення етнічної спільності українців обох конфесій» [25, с. 78].

Загалом релігійна ситуація в Україні свідчить про те, що кожна людина, незалежно від віросповідання, має право вільно сповідувати свою

релігію чи переконання. На сьогодні кількість конфесій які є зареєстрованими перевищує 98 [27]. Ми говоримо про конфесії від православ'я до окремих спільнот, таких як даоси чи буддисти. Відмітимо, що така статистика є більш ніж в десять разів вища, ніж в радянському минулому. При цьому кількість релігійних організацій в Україні зросла фактично втричі за періоду її незалежності. Різні порушення права на свободу совісті й віросповідання часто мають характер регіональний і не є загальнодержавною політикою Уряду. В той же час релігійна ситуація на територіях, які є окупованими внаслідок російської агресії (території АР Крим та окремих районів Донецької, Луганської, Харківської, Херсонської областей) відрізняється від поточної ситуації віруючих релігійних громад на інших територіях України.

За даними соціологічних агентств, з 2000 по 2016 роки кількість віруючих в Україні істотно зросла – з 57,8% до 70,4%. У 2016 р 64,7% наших земляків вважали себе православними. Найбільше православних (39,5%) відносили себе до УПЦ Київського Патріархату. Другою за чисельністю групою (25,4%) є ті, хто вважає себе «просто православними», 23,3% пов'язують себе з УПЦ Московський патріархат, ще 4,8% православних – відносять себе до УАПЦ, а 1,3% – прямо ідентифікують себе з російською православною церквою. Серед всіх опитаних греко-католиками вважають себе 8,2%, протестанти – 1,2%, римо-католики – 0,8%. В той же час 12,7% респондентів назвали себе «християнами» [42, с. 15-17]. Впродовж 2016 р. залишалася істотною напруженість в стосунках між православними. Вона пов'язана з суперечками щодо майна під час змін юрисдикції православних громад, зокрема при переході парафій з підпорядкування Московського до Київського Патріархату. Взагалі таких конфліктних ситуацій було вже значно менше, порівняно з попереднім періодом. Це більше ніж 1% від загальної кількості православних громад, які зареєстровані в Україні .

Однак тенденція щодо висловлювання суб'єктів цих суперечок зневажання й публічної образи своїх опонентів поступово стає все більш негативною. Значним досягненням права став Закон Конституційного Суду України від 8 вересня 2016 р. про неконституційність самих вимог про отримання дозволів органами місцевого самоврядування для проведення загальних релігійних й інших мирних заходів .

Зокрема, судом визнано неконституційність частини п'ятої статті 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». Стаття зобов'язувала віруючих а також релігійні організації отримувати спеціальний дозвіл місцевих органів влади щоб проводити мирні зібрання за десять днів до дати, яка їх влаштовує. Крім того, Суд розширив сферу розгляду подання та визнав не конституційним також Закон Президії Верховної Ради СРСР від 28 липня 1988 року № 9306 «Про організацію і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрації в СРСР», який, як в даному випадку був використаний деякими місцевими чиновниками а також навіть суддями для того щоб обмежити права громадських активістів.

В результаті в Конституційному суді дали тлумачення статті 39 Конституції, де чітко зазначили, що в державі демократичній не повинно бути дискримінації віруючих щодо реалізації ними права мирних зібрань. В своєму рішенні Суд зазначив, що Конституція України «зобов'язала Уряд створити єдиний правовий механізм регулювання проведення громадянами, громадськими чи релігійними організаціями, іншими суб'єктами права мирних публічних зібрань релігійного та нерелігійного характеру» [7]. Конституційний Суд підкреслив, що у відповідності до статті 39 Конституції України єдиною вимогою щоб провести мирні громадські зібрання, як релігійні, так і нерелігійні, є їх мирний характер. Також вони мають попередньо повідомити органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування.

Головною подією останнього часу стало 15 грудня 2018 року. Тоді відбувся Об'єднавчий собор. На ньому УПЦ КП та УАПЦ створили Українську Православну Церкву (УПЦ) та обрали митрополита Епіфанія її предстоятелем. Церква від Вселенського патріархату отримала Томос про автокефалію. Проте вже у травні 2019 р почесний патріарх УПЦ Філарет свій підпис відкликав під рішенням щодо створення УПЦ та проголосив відновлення УПЦ КП [9, с. 54]. Однак її зняли з реєстрації. Тобто церква була нелегітимною. Дані події внесли дезорієнтацію для багатьох віруючих щодо церковної ідентифікації. Найбільше це явно проявилось вже в другій половині 2019 року, тоді в перших місяцях після заяви Патріарха Філарета. За даними опитування, яке провів Центр Разумкова станом на січень 2020 р., громадяни України найчастіше розглядали себе як членів Православної Церкви України (34%). 13,8% відносили себе до вірних Української Православної Церкви (Московського Патріархату), 80,7% – Протестантської та Євангельської Церкви, 2% вважали себе прихильниками Української Греко-Католицької Церкви, 0,4% – Римо-Католицької Церкви, 0,6% – відносили себе представниками інших конфесій та релігій. Значна частина респондентів (27,6%) відмітили, що розглядають себе як православні християни. Проте не належать до жодної церкви. 8,8% не відносили себе до жодної з конфесій. Ще 5,6% відносили себе взагалі до невіруючих [8].

Після собору започатковано процес коли відбувалися переходи громад УПЦ до УПЦ. Вже за перші 15 місяців перехід здійснено понад 500 громадами. Найбільші парафії, які приєдналися до УПЦ, були саме у Волинській області. Це була 121 громада. Друга за чисельністю є Вінницька область. Там перейшло 86 громад. Також найбільший відсоток переходів спостерігвся у Львівській області. Це 46,3%. За статистикою Релігійно-інформаційної служби України, вже в лютому 2020 року перехід з УПЦ МП до УПЦ здійснили 539 парафіяльних громад та два собори [23; 27; 37].

Даному процесу сприяли зміни на рівні прийняття законів. 17 січня 2019 року прийняли Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо підлеглості релігійних організацій та процедури державної реєстрації релігійних організацій, які мають статус юридичної особи» [36]. Ним визначено узгоджений механізм, який дозволив здійснювати конституційне право організацій релігійного спрямування, релігійних центрів (управлінь), що діють в Україні а також та за її межами. Ця зміна юрисдикції повністю відповідає міжнародним нормам і законодавству України. Дані нововведення ґрунтуються на положеннях частини 1 статті 3 та частин 3 восьмої статті 8 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». У відповідності до закону, саме рішення щодо зміни підпорядкування громади релігійної а також внесення конкретних змін чи доповнень до самого Статуту має прийматися на зборах всієї цієї громади [34]. Щоб забезпечити реалізацію всіх прав релігійної громади і запобігти провокаціям та дестабілізації конкретної ситуації у загальних зборах пропонується запрошувати представників релігійної громади, котрі можуть бути представниками виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, правоохоронних органів.

У відповідності до Звіту про мережу релігійних організацій в Україні, на 1 січня 2021 року в Україні діяло 37 049 релігійних організацій. Православні релігійні організації становили відповідно 53,6% від загальної кількості, 33,5% – УПЦ Московського Патріархату, 19,4% – УПЦ, 7% – інші православні громади. Щодо релігійних організацій інших конфесій, то вони представлені наступним чином: протестантські –29,1%, католицькі – 14,3%, ісламські –0,8%. Євреї становлять 0,9%, буддисти 0,2%, а інші релігійні конфесії – 1,1% [8].

Для національної безпеки України досить реальну загрозу спричинюють релігійні організації, центри керівництва яких розташовані в Росії, як країни-терориста. В першу чергу це стосується Московського

патріархату, що діє в Україні під назвою Українська православна церква (УПЦ) [23]. Державна служба України з етнополітики та свободи совісті підрахувала, що на початку 2023 р. УПЦ МП нараховувала 11 780 релігійних організацій. Це в 1,5 раза більше ніж у ПЦУ. Прийнято вважати, що найбільші загрози національній безпеці становить діяльність управлінь єпархією УПЦ МП та їхніх монастирів (Києво-Печерська й Почаївська лаври).

Серйозним випробуванням для всіх релігійних громад виявилася пандемія коронавірусу. Вона охопила всю Україну та змусила Уряд впровадити карантинний режим з різною тяжкістю. Церкви й релігійні організації України загалом поставилися до цього з повним розумінням, закликаючи вірян дотримання запроваджених рекомендацій й обмежень. Результати дослідження Центру Разумкова засвідчили, що в період жорсткого карантину в березні-травні більшість респондентів (68%) не відвідували церкву або молитовний будинок (від 69% жителів Заходу до 76% – Півдня та Сходу); ще 26% вірян істотно зменшили відвідування. Лише 7% не звертали уваги на карантин (від 15% вірних УПЦ МП до 4% – УГКЦ) [6]. Дослідники В. Титаренко та Л. Філіпович охарактеризували релігійну ситуацію в Україні та визначили зовнішні а також внутрішні ризики, котрі могли сприяти її погіршенню. Серед зовнішніх – це агресія Росії щодо України, випадки гібридної війни в різних її рівнях та в різних формах, супротив Москви об'єднавчим ініціативам Вселенського Патріархату не лише по створенню незалежної Православної Церкви України, а й в стратегічному прагненні здійснити «переформатування» світового православ'я у відповідності до власних імперських інтересів, специфіки конфесійної карти України, що виявляються в її православному домінуванні, активному поширенні світських антиукраїнських релігійних ідеологій і теорій, наявності різних конкуруючих релігійних центрів [45].

До внутрішніх груп можемо віднести безпосередньо проблеми УПЦ. Вони стосуються закону 4128-д від 16 січня 2019 р. і стосуються можливості змінювати підпорядкованість релігійних організацій а також труднощів по її реалізації на місцевих жителів.

Ще одним проблемним моментом у взаємовідносинах держави та церкви є національна орієнтованість Церкви. У 2000 р. більшість (а це 53%) громадян України виступило проти того, щоб Церква була національно орієнтованою. Упродовж 2010-2020 рр. відсоток тих, хто виступав проти національної орієнтованості Церкви, змінювалася в межах 37-43%, а частина тих, хто виступає за – в межах 31-34% [22, с. 52-54]. Проте опитування, що проводилося у 2021 р. показало, що частка тих, хто виступає за національну орієнтованість Церкви, збільшилася до 39%. Частка тих, хто є проти, становила 44,5%. За статистикою опитування 2022 р., після початку широкомасштабної агресії Росії, відсоток тих, хто за національну орієнтованість Церкви, зросла вже до 49%. Набагато більше стало прихильників національної орієнтованості Церкви у 2023 р. Їх стало 57% (лише 27% тих, хто проти) [40]. Напевно, прихильники такої позиції вносять в дане поняття позитивне сприйняття «патріотичної позиції Церкви», а противники, навпаки – негативну конотацію «національної обмеженості». Є очевидним, що в умовах війни запит суспільства на патріотичну позицію Церкви істотно зріс.

2014 р. вніс нові проблеми у відносинах держави і церкви. Йдеться про правові наслідки тимчасової окупації Автономної Республіки Крим та м.Севастополя а також частини Донецької та Луганської областей. Після повномасштабного вторгнення РФ на територію України ситуація з релігійними свободами зокрема істотно погіршилася. Постійний представник України при ООН С, Кислиця озвучив «Звернення очільників українських церков і релігійних організацій до Ради Безпеки ООН». В ньому наголошувалося, що «за одинадцять місяців зруйновано чи

сплюндровано понад 270 храмів і сакральних споруд, убито і замордовано десятки священнослужителів. Всюди, куди приходить Росія, приходить кінець релігійній свободі. Там, де Росія, там катують «неправильних» православних, збиткуються з католиків, ув'язнюють на немислимі навіть у радянські часи терміни за релігійні переконання мусульман, примушують протестантів тікати за кордон від неминучих репресій, переслідують Свідків Єгови» [50]. Тимчасово окуповані українські території з 2014 р. перетворилися на простір релігійної несвободи. Колабораціоністська влада й сепаратистські формування впровадили у підконтрольних їм регіонах копію російської моделі державних церковних відносин. У цій моделі самі межі релігійної свободи обмежуються мірою готовності вірян співпрацювати з російським окупаційним режимом.

3.2. Шляхи оптимізації відносин між державою та церквою

В межах магістерського дослідження ми вже розкривали внутрішню структуру та зміст державної політики щодо релігії та церкви в Україні. В даному підрозділі звернемо увагу на шляхи оптимізації даної політики з огляду на певні тенденції в даній сфері. Зокрема, О. Мелехова в своєму комплексному дослідженні, яке присвячене європейським моделям відносин між державою та церквою, акцентує увагу на двох видах моделей відносин держави й церкви, котрі є притаманними сучасній Європі. Йдеться про коопераційну й сепараційну моделі державно-церковних відносин [21, с. 21-37]. Автор також обґрунтовує необхідність поступово переходу України від сепараційної до коопераційної моделей відносин церкви та держави, що, на її думку, слід обов'язково відобразити в українському законодавстві.

Відмітимо, що запропонована класифікація є досить узагальненою, так як не враховує специфіку ряду країн, та є неповною. Наприклад, не

враховуються історичні моделі відносин церкви та держави. По-друге, в Конституції України фактично закріплюється сепараційна модель відносин держави та церкви. Відповідно перехід до коопераційної моделі є можливий за умов, коли внесуться зміни у ст. 35 Конституції України. При цьому, слід враховувати обов'язково вимоги ст. 157 Конституції України [18]. В ній наголошується: «Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України» [18, ст. 157].

На нашу думку, варто виділити ряд загальних тенденцій формування й реалізації політики держави щодо релігії й церкви в Україні, які мають бути враховані органами державної влади. По-перше, в Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» чітко прописано, що реалізація державної політики щодо релігії та церкви належить суто до відання України [38, ст. 5]. Це положення вітчизняного законодавства деталізується в положенні статей 1 і 2 Конституції України, в яких проголошується, що «Україна є суверенна держава і її суверенітет поширюється на всю її територію». Тобто всі питання щодо формування й реалізації державної політики по відношенню до церкви є суверенним правом держави. Разом з тим, сама Україна у сучасному світі не є відособленою. Вона залишається учасником міжнародних відносин, суб'єктом різних міжнародних договорів а також конвенцій, що проголошують й забезпечують реалізування прав та свобод людини та громадянина, в тому числі з питань реалізування права особи на свободу віросповідання. Підтверджуючи суверенне право України у здійсненні політики щодо релігії та церкви, варто зауважити, що ця політика не повинна суперечити міжнародним стандартам з прав людини.

По-друге, опосередкованим органом виконавчої влади, котрий реалізує на даний час політику в сфері релігії, є Державна служба України з

етнополітики та свободи совісті [7]. Разом з тим, в Положенні, що закріплює правовий статус даного центрального органу виконавчої влади є певні суперечності, що вказують на недосконалість нормотворчої роботи в Україні. Зокрема, пункт 1 Положення зазначає, що «ДЕСС є органом, який лише реалізує державну політику у сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав національних меншин в Україні (жодного слова про можливість формувати таку політику) [7]. В пункті ж 3 Положення вже є норма, що «ДЕСС може вносити на розгляд Міністра культури та інформаційної політики пропозицій щодо формування державної політики у сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав національних меншин в Україні». Вважаємо, що суб'єкт, який має право вносити пропозиції по поліпшенню державної політики у певній сфері суспільних відносин, одночасно розглядається і як суб'єкт, який може забезпечувати формування такої державної політики. Діяльність ж ДЕСС має спрямовуватися і координуватися Кабінетом Міністрів України через Міністра культури та інформаційної політики України. Щодо Міністерства культури та інформаційної політики України (далі МКІП) то в Положенні говориться лише про те, що воно не лише реалізує, а й також формує політику держави у сфері релігії [35].

Формувати політику держави в сфері релігії допомагає Кабінету Міністрів України і Комісія з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій. Вона є тимчасовим консультативним і дорадчим органом при Кабінеті Міністрів України [6]. Водночас, Конституція України закріплює положення, що засади внутрішньої політики визначаються Верховною Радою України [18, ст. 85], а Президент України на основі виконання Конституції та законів України має видавати укази і розпорядження [18, ст. 106]. Наприклад, 30 липня 2020 року видано Указ Президента України «Питання визначення статусу окремих релігійних свят» [31], в якому доручалося Кабінету Міністрів України при тісній

взаємодії зі Всеукраїнською Радою Церков, Українським інститутом національної пам'яті, релігійними організаціями:

а) опрацювати питання по наданню державного статусу ряду релігійних свят, зокрема: Рамазан-Байрам, Песах, Курбан-Байрам, Ханука, Рош-Гашана, Великдень християн західного обряду та інших;

б) внести на розгляд комітетів Верховної Ради України відповідний законопроект.

Як бачимо, українське законодавство передбачило досить широке коло суб'єктів, що формують та реалізують державну політику у сфері релігії. Це може мати наслідком не лише різночитання базових засад цієї політики, а й суперечності між моделлю відносин держави та церкви, яка закріплена в Конституції України, та тією політикою, котру реалізують на практиці перераховані вище органи влади. Як же зробити мінімізований вплив суб'єктивізму, політичного, олігархічного та будь-якого іншого впливу окремих соціальних груп на реалізацію засад Конституції України в сфері релігії? В реальному житті ми ж помічаємо чисельні трактування положень Конституції України. Здійснює таке трактування не Конституційний Суд України, а зовсім неповноважені на те органи. Тому слушною є думки стосовно цього В. Климова. Вчений зазначає: «... прогнозуючи характер подальшого розвитку державно-церковних відносин в Україні, є підстави стверджувати, що рано чи пізно ці відносини набудуть у вітчизняному соціумі також характеру ..., яке на сьогодні займають ці відносини в суспільствах провідних країн Європи. ... вони мають органічно враховувати сучасні світові процеси та тенденції, українську специфіку і бути позбавленими штучних нашарувань, спричинених чийось суб'єктивним баченням чи політичною ситуативністю» [15, с. 18].

Також виникає необхідність уточнення основних засад державної політики в сфері релігії й церкви, так як історія розвитку державності України показує, що цілі а також завдання та інструментарій реалізації

політики держави в сфері релігії й церкви постійно змінювався. У зв'язку з цим, варто врахувати думки окремих науковців, що присвятили свої дослідження даній тематиці.

Так, Г. Сергієнко переконаний, що: 1) держава має зберігати нейтральність в питаннях світогляду та віросповідання, а також совісті та релігії [43, с. 23]. Це говорить про те, що в основу державної політики не можуть покладатися одне віросповідання чи одна церква. Всі релігійні організації залишаються рівними перед законом;

2) будь-які оціночні висновки держави чи її уявлення про релігію як передумову, що гарантує або реалізує свободу віросповідання є неприпустимими. Це цікаве зауваження, так як будь-яка оцінка релігійних організацій чи релігії з боку держави вже є самим втручанням у свободу віросповідання конкретної особи. Тому політика держави повинна формуватися в такий спосіб, щоб уникати яких небудь оцінок релігії та релігійних організацій або різного ставлення до чільників чи представників різних релігій;

3) правовому регулюванню підлягають лише ті відносини в суспільстві, котрі забезпечують реалізацію прав особи на свободу віросповідання [43, с. 23]. Тобто до сфери правового регулювання зв'язків держави і церкви (адміністративного, конституційного, цивільного, кримінального чи іншого регулювання права) складають відносини в суспільстві з реалізації віруючими а також релігійними організаціями прав на свободу віросповідання. При цьому має враховуватися набір правових засобів з кожної галузі права, який потенційно може врегульовувати такі суспільні відносини. Сфера ж відносин суспільства, котрі регламентуються державою щоб забезпечити реалізацію свободи віросповідання, є незмінною. Тобто держава не повинна виходити за її межі.

Дещо протилежну позицію стосовно реалізації й формування державної політики в галузі релігії та церкви висловлює С. Шаправський.

Вчений переконаний, що Україна в роки незалежності так і не спромоглася визначитись з принципами розбудови відносин з організаціями релігійного спрямування. На його думку, не варто бездумно копіювати зразки відносин, котрі сформувалися в окремих державах Європи. Також не потрібно спиратися в нинішньому прогресивному світі винятково на національні релігійні традиції. Тобто С. Шаправський запропонував одночасно врахувати як досвід історичний, так і модерні моделі відносин держави та церкви, що сформувалися в країнах європейських. Оптимальна модель, на його переконання, є коопераційна модель відносин церкви та держави з одночасною підтримкою церков національного характеру а також лояльним ставленням до інших віросповідань. Також С. Шаправський підкреслював, що з боку держави повинен існувати постійний і цілеспрямований контроль за поширенням нерелігійних а також нетрадиційних віросповідань щоб уникнути їх деструктивного впливу на суспільство [50, с. 195].

Як вже підкреслювалось, подібна політика держави може бути реалізована при умові зміни положень Конституції України, котрі передбачають сьогодні дещо іншу модель відносин церкви та держави. До того ж постає слушне питання про те, який з суб'єктів публічної влади має виступати ініціатором, по-перше, ініціювання нової державної політики по відношенню релігії та церкви, та, по-друге, певних змін до Основного закону щодо нової моделі відносин між церквою та державою?

Можна задати інше питання: «Хто з публічних службовців готовий взяти на себе повну відповідальність та сміливість вирішувати за весь народ України долю релігійних відносин в країні?». Проблема виявляється в тому, що під час формування державної політики в галузі релігії обов'язково починає відбуватися негативна впливовість ідеології окремої соціальної групи, яка перебуває при владі і зосередила в руках весь державний та владний потенціал. В Статті 15 Конституції України чітко наголошується на тому, що ні одна з ідеологій не може визнаватися державою як

обов'язкова. Тобто може виникати небезпечна ситуація, коли держава формуватиме свою політику щодо релігії та церкви, керуючись при цьому не стільки національними інтересами і прагненнями цілого українського народу, а установками ідеологічного характеру, які є нав'язаними лише однією частиною суспільства. Це досить небезпечні речі, котрі будуть роз'єднувати суспільство за релігійними ознаками. Тому повертаючись до пропозицій С. Шаправського, хочу зазначити, що державна політика у сфері релігії та церкви має повністю відповідати положенням Конституції України [50].

Якщо ж суб'єкти публічної влади намагаються змінити зміст конституційних положень через проведення специфічної державної політики в сфері релігії, то це може призвести до трагічних наслідків для нашої держави. Дещо інші думки стосовно реалізації державної політики в сфері релігії та церкви зауважує М. Бабій [1]. По-перше, він висловлюється критично стосовно зауважень про термінологію, яка використовується в науковій літературі під час визначення державної політики в сфері релігії та церкви. Зокрема, М. Бабій вважає, що некоректно характеризувати таку політику через терміни «державно-церковна політика», «релігійна політика держави» або «віросповідна політика держави». На його думку, слід використовувати терміни «державна політика щодо релігій і церкви» або у більш широкому значенні «державна політика у сфері свободи совісті, свободи буття релігій» [1, с. 19-20]. Не сильно заглиблюючись в аналізування кожного з названих вище термінів можна погодитись з думками М. Бабія, «адже термінологія є обов'язковим атрибутом будь-якого наукового дослідження. Невірне визначення і використання термінології в науково-дослідній роботі може призвести до спотворення наукових результатів». Якщо ж говориться про певний напрям функціонування держави, наприклад, митна справа, фінансова діяльність, діяльність з питань міграції, то державна політика, що забезпечується у

конкретних сферах діяльності характеризується через використання термінології «митна політика», «фінансова політика», «міграційна політика». Коли ж говориться про сфери суспільного життя, де держава має частковий чи навіть правовий вплив (наприклад, культура, релігія, наука та ін.), то вживаємо термінологію, що зазначає сферу суспільних відносин, в якій і реалізується державна політика (наприклад, державна політика у сфері релігії, науки, культури і ін.). Тому варто погодитися з М. Бабій, що терміни «релігійна політика держави», «державно-церковна політика» та «віросповідна політика держави», не лише не відображають суті такої політики, а й спотворюють її призначення.

В Україні вже сформувалися політичні, морально-психологічні а також правові передумови, котрі неминуче мають спонукати в найближчому майбутньому УПЦ МП до змістовної трансформації. Московський патріархат в Україні став перед серйозною дилемою: або перетворитися на маргінальне релігійне утворення, яке можуть заборонити, або піти в напрямку кардинальних змін, котрі зумовлять його національний орієнтований розвиток.

Вектор європейської інтеграції по якому ми йдемо актуалізує також питання щодо доцільності проведення політики децентралізації в сфері свободи релігії та свободи совісті. Дискусії щодо цього тривають. Остаточного рішення ще не ухвалено. Для держави попередньо є необхідність зіставити переваги та ризики даного підходу, масштаби трансформування законодавчого поля.

Серйозною проблемою для нашої держави залишається тероризм та обмеження прав віруючих на окупованих тимчасово територіях [4, с. 89]. Окупаційні адміністрації широко впроваджують дискримінаційні принципи політики по відношенню до сфери свободи совісті й свободи релігії. Утисків зазнають організації релігійного спрямування, котрі не виявляють лояльності до російського політичного режиму, є за своїм характером

проукраїнські або прозахідно орієнтованими. Стан із свободою совісті а також релігійною свободою на територіях, підконтрольних урядові України та тимчасово окупованих Росією кардинально відрізняється. Тому зміцнення ідентичності Української нації а також нейтралізація релігійного впливу Москви і російського євразійства повинен стати одним з пріоритетів державної гуманітарної безпекової політики.

Тому Кабінету Міністрів України варто ініціювати підготовку при допомозі кращих науковців та неурядових аналітичних центрів зміненого проєкту Концепції державно-конфесійних відносин. Він має урахувати сучасні реалії релігійно-церковного життя в Україні а також визначатиме напрями розбудови даних відносин на довгострокову стратегічну перспективу особливо в контексті євроінтеграції та зміцнення національної безпеки України. В плані дій варто невідкладно розглянути питання щодо того щоб позбавити УПЦ МП права користування комплексом будівель Свято-Успенської Почаївської лаври з причини розірвання договорів оренди.

Вато також внести зміни у чинне законодавство щодо трансформації реєстраційних, контрольних й погоджувальних повноважень центрального органу виконавчої влади, який уповноважений реалізувати державну політику у сфері свободи совісті та свободи релігії (стаття 30 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»). Варто також надати можливість набути статусу юридичної особи релігійною громадою (стаття 8 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»).

Необхідно припинити діяльність тих релігійних організацій, які у визначені законом строки не змогли виконати вимоги частини 7 статті 12 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (відтворити у своїй назві приналежність до керівного центру, що є у державі, котра здійснила воєнну агресію проти України).

Було б доцільно правоохоронним органам України за підтримки Міністерства юстиції України сформувати Спеціальну слідчу групу щоб виявити та розслідувати факти колаборації керівників релігійних організацій з окупаційною владою; напрацювати законодавчі зміни стосовно контролю за економічною а також фінансовою й інформаційною діяльністю релігійних організацій, які мають керівний центр в державі-агресорці [8].

ВИСНОВКИ

В основу політики нашої держави щодо регулювання суспільних та релігійних відносин покладаються основні демократичні принципи. Серед них: відокремленість церкви від держави, свобода совісті, незалежність школи від церкви, захист прав а також рівність громадян у незалежності від їх ставлення до релігії, вільна пропаганда релігії а також наукових знань тощо.

Сфера релігії залишається важливим об'єктом державної політики так як пов'язана лише з практичними аспектами релігійних відносин, релігійної діяльності та створення релігійних організацій. Вирізняються три базові складові в моделі державної політики в релігійній сфері: правову базу, теоретико-ідеологічну базу, організаційні управлінські структури. Сферу релігії варто розуміти як складову стійкої і водночас великої та відносно самостійної сфери духовного життя суспільства, її підсистему (елемент). В державному управлінні відносини між державою та церквою набувають інституалізованих, унормованих форм.

Базовими структурними елементами сфери релігії є релігійна діяльність, релігійна свідомість, релігійні відносини, релігійні організації. Вплив управлінського механізму держави не повинен поширюватися на релігійну свідомість. Релігійні організації варто розглядати як суб'єктів державної політики. З ними держава вступає у відносини. Одночасно вони є і складовими об'єкта державної політики. На них спрямовується управлінський вплив держави.

Діяльність релігійного типу в повному обсязі не виступає сферою впливу управлінського держави. Держава не повинна і не втручається в духовну складову як культової так і позакультової діяльності релігійних організацій. В той же час щодо практичної сфери, то така їх діяльність є

предметом регулювання права та конкретизується нормами законодавства держави або нормами статуту організацій релігійного типу. Тому може бути сферою державного управління.

Релігійні відносини як об'єкт державної політики проявляються між релігійними суб'єктами в релігійній сфері і є важливим та специфічним видом суспільних відносин. Держава не може вплинути на всі елементи таких відносин. Духовні ж аспекти відносин у релігійній сфері перебувають за межами впливу державного управління. Практичні аспекти цих відносин можуть лежати у сфері управлінського впливу держави. Порядок а також межі даного впливу залежать від завдань і функцій держави.

Інституційний механізм державного управління в сфері релігії включає в себе діяльність органів влади, які займаються реалізацією права на свободу віросповідання та світогляд. Центральним органом виконавчої влади в цій сфері з 2019 р. є *Державна служба України з етнополітики та свободи совісті*. Її діяльність сфокусовується й координується безпосередньо Кабінетом Міністрів України через Міністра культури та інформаційної політики.

Державна політика у сфері релігії має певні складнощі у реалізації. Це зумовлено загалом релігійно-політичною ситуацією в країні, яка залишається конфліктною та досить напруженою. Основним джерелом даного рівня конфліктності є міжправославний розкол; патерналізм та консерватизм великої маси віруючих, які орієнтовані на Росію; істотна інертність православного українського середовища по відношенню до здатності переорієнтуватися на нову парадигму «відкритого православ'я»; певний опір українських греко-католиків; постійна прихильність в більшості протестантських церков концепції євразійства; нечіткою залишаються позиції єврейських об'єднань щодо питання незалежності України особливо у відстоюванні її національно-державних інтересів; відсутність єдиного підходу мусульманських адміністрацій України, крім

«УММА», до агресії Росії та окупації частини територій на сході України й анексії Криму тощо.

Сучасна релігійна політика держави гарантує кожному право на свободу світогляду й віросповідання, забезпечуючи міжконфесійний діалог а також державне громадське партнерство під час вирішення релігійних питань. Безпосередньо зміни нормативно-правової бази й поява нових державних структур можуть свідчити про прагнення пошуку оптимальної моделі управління процесами в релігійній сфері. В той же час залишаються не до кінця вирішеними окремі питання, котрі можуть зашкодити міжконфесійним відносинам та поглибити конфлікти на релігійній сфері. У зв'язку з цим державні органи та релігійні організації мають чітко визначити стратегію подальшої гармонізації зв'язків та напрацювання конкретних кроків по її реалізації. Відсутність такої стратегії залишається тим чинником, що не забезпечує практичної політики українського Уряду щодо вирішення багатьох релігійних питань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабій М. Державна політика у сфері свободи совісті й свободи буття релігій в контексті перспектив формування демократичної держави і громадянського суспільства. URL:
file:///c:/users/user/downloads/religfree_2009_14_5.pdf
2. Бабій М. Державна політика щодо свободи совісті й релігій: сутність і практика. *Людина і світ*. 2004. № 3. С. 16-19.
3. Бондаренко В. Особливості української моделі державно-церковних відносин. Державно-церковні відносини в Україні у контексті сучасного європейського досвіду : зб. наук. матеріалів. Київ : ВІП, 2004. С. 10–18.
4. Бортнікова О. Методологічний конструкт дослідження функціонування релігії в суспільстві. *Вісн. НАДУ*. 2014. № 4. С. 88-98.
5. Верховний суд визначив порядок реалізації релігійною громадою права на зміну канонічної належності. *Верховний суд*. Офіційний сайт. 4 травня 2024 р. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1599702/>
6. Демчук Р. Міфологічність та конфесійність в дискурсі української ідентичності. URL: <http://www.dev1.religion.in.ua/main/analitica/12568-mifologichnist-ta-konfesiijnist-v-diskursi-ukrayinskoyi-identichnosti.html>.
7. Державна служба України з етнополітики та свободи слова. *Офіційний сайт*. URL: <https://dessa.gov.ua/statistics-rel/>
8. Державно-церковні та суспільно-релігійні відносини в умовах війни Росії проти України. *Національний інститут стратегічних досліджень*. Аналітична доповідь. За редакцією С. Здіорука 14.07. 2023. URL: <https://niss.gov.ua/publikatsiyi/analitichni-dopovidi/derzhavno-tserkovni-ta-suspilno-relihiyni-vidnosyny-v-umovakh>

9. Дроздов В. Державна політика України в релігійній сфері у 2014-2021 рр. *Scientific Bulletin of the Izmil State University of Humanities*. 2022. Section Historical Sciences. Issue 57. P. 51-60.
10. Дьорем К. Перспективи щодо релігійної свободи: порівняльна структура. Релігійна свобода і права людини: Правничі аспекти. У 2 т. Т. 2. Львів: Свічадо, 2001. С. 23-76.
11. Енциклопедичний словник з державного управління / уклад. : Ю. Сурмін, В. Бакуменко та ін. ; за ред. Ю. Ковбасюка, В. Трощинського, Ю. Сурміна. Київ : НАДУ, 2010. 820 с.
12. Звернення глав Церков і релігійних організацій до учасників засідання Ради Безпеки ООН 17 січня 2023 р. / Державна служба України з етнополітики та свободи совісті. URL: <https://dess.gov.ua/zvernennia-hlav-tserkov-irelihiynykh-orhanizatsiy-do-uchasnykiv-zasidannia-rady-bezpeky-oon-17-sichnia-2023-roku/>
13. Здіорук С. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття : монографія. Київ : Знання України, 2005. 552 с.
14. Кальниш Ю. Державно-церковні відносини: історія розвитку і сучасна політична типологізація. *Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні*. Київ : ВІП, 2001. С. 198–200.
15. Климов В. Тенденції розвитку державно-церковної політики в Україні в контексті сучасних процесів врегулювання відносин між державами та церквами в Європі. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/religfree_2009_14_4.pdf.
16. Климчук Т. Скільки релігійних громад перейшли в ПЦУ на Рівненщині? Суспільне. Рівне. 26 квітня 2024 р. URL: <https://suspilne.media/rivne/738161-skilki-religijnih-gromad-lisautsa-upidporadkuvanni-upc-mp-na-rivnensini-dani-opendatabot/>
17. Колодний А. Основи релігієзнавства : курс лекцій. Київ : Дрогобич, 2006. 168 с.

18. Конституція України від 28.06.1996 р.: Закон України (в редакції від 03 вересня 2019 р.) № 27-IX від 03.09.2019. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/s>
19. Кримінальний кодекс України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
20. Мартинез-Торрон Х., Наварро-Валлс Р. Захист релігійної свободи в системі Європейської Конвенції з прав людини. *Релігійна свобода: природа, правові і державні гарантії*: Науковий щорічник / За заг. ред. док-ра філос. наук А. Колодного і канд. філос. наук В. Єленського. Київ: Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, 1999. С.15-24.
21. Мелехова О. Європейські моделі державно-церковних відносин та їх адаптації в Україні: дис. ...канд. філософ. наук: 09.00.11 – релігієзнавство / Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Київ, 2019. 210 с.
22. Мельничук О. Загальні тенденції формування та реалізації державної політики у сфері релігії та церкви. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 3, Т. 2. С. 52–55.
23. Мицик Ю. Здіорук С. Московський патріархат. Енциклопедія Сучасної України. Т. 21. Київ, 2019. С. 234-237. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=68689
24. Музиченко Г. Державна політика України у сфері суспільно-релігійних відносин. *Грані*. 2014. № 11 (115). С. 76–80.
25. Музиченко Г. Концептуалізація державної політики країн пострадянського простору в умовах глобалізаційних змін: Монографія. Одеса: Друкарський дім, 2012. 394 с.
26. Небожук Р. Реалізація політики у сфері свободи совісті в системі державного управління: аналіз паттернів сучасної світової практики.

- Держ. упр.: теорія та практика.* 2009. № 1 (9). URL: http://academy.gov.ua/ej/ej9/doc_pdf/Nebozhuk_RA.pdf.
27. Олексієнко О. Релігійна палітра України URL: <http://tyzhden.ua/Society/107903>.
28. Основи соціальної концепції Української Православної Церкви. Київ : Інформ.-видавн. від. УПЦ, 2002. 80 с.
29. Палінчак М. Держава і церква у постсоціалістичних суспільствах (на прикладі країн Центральної Європи та України): Монографія. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2014. 408 с.
30. Палінчак М. Трансформація державно-церковних відносин у пострадянських суспільствах (на прикладі країн Центрально-Східної Європи): автореф. дис. ... д-ра політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути і процеси». Одеса, 2014. 40 с.
31. Питання визначення статусу окремих релігійних свят: Указ Президента України від 30 липня 2020 року № 303/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/303/2020#Text>.
32. Політологія для вчителя : навч. посіб. / за заг. ред. К. Ващенко, В. Корнієнка. Київ : Вид-во імені М. П. Драгоманова, 2011. 406 с.
33. Положення про Державну службу України з етнополітики та свободи совісті: Постанова Кабінету Міністрів України від 21 серпня 2019 р. № 812. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/812-2019-п#Text>.
34. Положення про Комісію з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій: Постанова Кабінету Міністрів України від 30 жовтня 2008 р. № 953. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/953-2008-п#Text>
35. Положення про Міністерство культури та інформаційної політики України: Постанова Кабінету Міністрів України від 16 жовтня 2019 р. № 885. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/885-2019-п?find=1&text=реліг#w1_1

36. Про внесення змін до деяких законів України щодо підлеглості релігійних організацій та процедури державної реєстрації релігійних організацій зі статусом юридичної особи: Закон України від 17 січня 2019 р. № 2673-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2019, № 6, ст.40.
37. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань: Закон України № 755-IV від 15 травня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2003, № 31-32, ст.263.
38. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23 квіт. 1991 р. № 987-XII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/9812>.
39. Релігієзнавчий словник / за ред. проф. А. Колодного, Б. Лобовика. Київ: Четверта хвиля, 1996. 392 с.
40. Релігійні організації в Україні. Укрінформ. 2024. 16 червня. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3865991-religijni-organizacii-v-ukraini.html>
41. Саган О. Державно-конфесійні відносини у їх практичному вияві в Україні. *Українське релігієзнавство*. 2013. № 65. С. 62– 74.
42. Саган О. Уся правда про українське церковне питання. Київ, 2021. 48 с
43. Сергієнко Г. Роль конституційно-правового регулювання відносин держави і релігійних організацій у гарантуванні свободи віросповідання в Україні: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право. Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2004. 181 с.
44. Суспільно-політичний конфлікт – загроза цілісності України та українського суспільства. Україна–2014: суспільно-політичний конфлікт і церква. Позиції релігійних діячів, експертів, громадян. URL: http://razumkov.org.ua/upload/1403784760_file.pdf.

45. Титаренко В. Прогнозування релігійних процесів як складова державно-церковних відносин. *Релігійна свобода*. № 14. Київ, 2009. С. 57–63.
46. Титов В. Релігієзнавство : підручник. Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Харків : Право, 2004. 272 с.
47. У Державному комітеті у справах релігії URL: http://risu.org.ua/ua/library/periodicals/lis/lis_1998/lis_98_5-6/37349.
48. Українська православна церква. URL: www.risu.org.ua/ukr/major.religions/uoc_mp/-28k.
49. УПЦ (МП) поскаржилася Зеленському – знову заявляє про «утиски та незаконні заборони». URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3481933-ucp-mp-poskarzilasa-zelenskomu-znovuzaaalaepro-utiski-ta-nezakonni-zaboroni.html>.
50. Шаправський С. Моделі державно-церковних відносин: європейський контекст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2015. Випуск 12. С. 183-198.
51. Явір В. Поліетнічність держави як фактор етнополітичної дезінтеграції. *European Political and Law Discourse*. 2017. Vol. 4. Issue 6. Р. 16-26. URL: <https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2017/2017-4-6/21.pdf>.
52. Ященко В. Еволюція державно-церковних відносин в Україні : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук спец. 09.00.06. Київ: Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, 1993. 150 с. how/254к/96-вр#Text (дата звернення: 01.03.2024).